

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2021

Redactie:

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

Over de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen

De Stichting heeft tot doel de kennis over de geschiedenis van de tabakspijp te bevorderen. Dit doen we door middel van onderzoek, regelmatige publicaties en bijeenkomsten. Een belangrijk streven is om een verbinding te verzorgen tussen verzamelaars, musea, archeologie en overige geïnteresseerden, in zowel binnen- als buitenland.

Alle uitgaven en activiteiten van de Stichting PKN worden mogelijk gemaakt door de bijdragen van donateurs en de inzet van vrijwilligers. U kunt ook donateur worden voor een bedrag van 30 euro per jaar (buiten Nederland 40 euro).

Meer informatie op www.tabakspijp.nl/over-ons/lid-worden/. Hiermee ontvangt u behalve het Jaarboek, ook een drietal kwartaalbladen met korte artikelen en heeft u direct toegang tot de activiteiten die de Stichting organiseert, en contact met andere verzamelaars en geïnteresseerden.

Uitgave: PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

Redactie: Bert van der Lingen
English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
Lay-out: Ewout Korpershoek

Druk: DPN Weurt

Voorzijde omslag: Een pijpenkop uit de eerste officiële archeologische opgraving in Nederland, door Caspar Reuvers (zie artikel p. 31).

Achterzijde omslag: Fragment van een ontwerptekening van een Wilhelminapijp voor één van de vroege catalogi of voor een reclamekaart door de firma Hollandia (zie artikel p. 103).

ISBN 978-90-830114-2-4

© PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Een pijp van Teunis van Dijk die laat zien dat ook een gildebestuurder de regels niet altijd naleefde Ruud Stam	9
Zeventiende-eeuwse bodemvondsten uit Zeeland Ewout Korpershoek	13
Kleipijpen van de opgravingen op de Hofstede Arentsburgh (Forum Hadriani) te Voorburg in 1827-1831 door Caspar Reuvens (1793-1835) Bert van der Lingen	31
Pijpen met een luchtje? Kleipijpen uit het scheepswrak ZP5/6 Zeewolde (Gemeente Zeewolde) Michiel Purmer, Jos Bazelmans, Jan van Doesburg en Menno van der Heiden	75
Rookgerei en een pijpenvorm uit het scheepswrak van 'De Drie Gezusters' (ZQ-18) Bert van der Lingen	85
Nieuwe gegevens over het bedrijf, de productie en de handel van Hollandia (Van der Want & Barras) Ruud Stam	103
Tussen hoop en vrees. Pijpen van Hollandia voor de vluchtelingen uit België in de Eerste Wereldoorlog Ruud Stam	149
Pipes-statuettes van de firma Gambier Arthur van Esveld	161
De pijpennijverheid in Roeselare in België Josef Goderis	173
Pijpen met asbest: Asbestos pijpen Ruud Stam	189

Voorwoord

Voor u ligt Jaarboek 2021 van de PKN, 'Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen'. Aan dit rijk geïllustreerde jaarboek, met gevarieerde artikelen over de geschiedenis van de tabakspijp, hebben een negental enthousiaste auteurs meegewerkt. Ook dit jaar kunnen we weer een lijvig Jaarboek presenteren met volop interessante artikelen en fraaie afbeeldingen over onder meer Nederlandse bodemvondsten, Franse kleipijpen en de pijpennijverheid in het Belgische Roeselare.

In een vijftal artikelen wordt aandacht besteed aan vondsten van Nederlandse bodem. Aan de hand van een kleipijp van Teunis van Dijk laat Ruud Stam zien dat ook **een gildebestuurder de regels niet altijd naleefde** en Ewout Korpershoek beschrijft **zeventiende-eeuwse bodemvondsten uit Middelburg** en de omgeving van deze Zeeuwse stad, waaronder kleipijpen met onbekende merken die mogelijk in lokale werkplaatsen zijn vervaardigd. Bert van der Lingen heeft een bijdrage over de in 1827-1831 door de beroemde archeoloog Caspar Reuvers opgegraven **kleipijpen van de Hofstede Arentsburgh** (Forum Hadriani) te Voorburg, de vroegst bekende wetenschappelijke opgraving waarbij kleipijpen zijn gevonden.

Twee artikelen zijn gebaseerd op vondsten uit scheepswrakken uit het laatste kwart van de negentiende eeuw die in het huidige Zeewolde zijn vergaan. Michiel Purmer, Jos Bazelmans, Jan van Doesburg en Menno van der Heiden behandelen de **kleipijpen uit het scheepswrak ZP5/6**. Het grootste deel van de lading bestond uit het afval van een gasfabriek. In een ander artikel beschrijft Bert van der Lingen het **rookgerei en een pijpenvorm voor suikergoed uit het vrachtschip 'De Drie Gezusters' (ZQ-18)**, dat in 1893 verging met een lading steenkool.

Aan de hand van recent ter beschikking gekomen archiefstukken geeft Ruud Stam een aanvullend beeld over **de ontwikkeling en het functioneren van de firma Van der Want & Barras** en op een aantal aspecten van de **assortimentsontwikkeling, de handel en de handelsrelaties van Hollandia**. Van dezelfde auteur is een artikel over **tabakspijpen van Hollandia voor de vluchtelingen uit België**, die na de Duitse inval in 1914 massaal naar het neutraal gebleven Nederland kwamen. Voor hen en voor de export naar België werden onder meer pijpen met afbeeldingen van het Belgische koningshuis vervaardigd.

Ook in dit Jaarboek weer aandacht voor de Franse firma Gambier en de Belgische pijpennijverheid. In **Pipes-statuettes van de firma Gambier** beschrijft Arthur van Esveld de meest opvallende, zeldzame en soms 'ondeugende' tabakspijpen van dit Franse bedrijf, die in de vorm van miniatuur standbeelden zijn uitgevoerd. Jozef Goderis schreef een artikel over **de pijpennijverheid in Roeselare in België**. In België lag de focus bij veel onderzoekers op Wallonië maar de laatste jaren is er ook veel bekend geworden over de pijpenmakers, hun werknemers en de pijpen uit deze stad in West-Vlaanderen.

De laatste bijdrage, **Pijpen met asbest: Asbestos pijpen**, is van de hand van Ruud Stam. Asbest werd voor diverse producten gebruikt. Pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw kwamen de eerste waarschuwingen voor het gevaar van asbest.

Wij wensen u veel lees- en kijkplezier in het nieuwe Jaarboek van de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen.

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

Zeventiende-eeuwse bodemvondsten uit Zeeland

Ewout Korpershoek

Seventeenth century clay pipe finds from Zeeland

In this article, two groups of clay pipes are reviewed, that were found in the province of Zeeland, both in the vicinity of the city of Middelburg. Although the pipes of both groups were found at the different locations, one group consists of a complete private collection and therefore has a relevance with regards to it's composition. The second group is formed by a selection of pipes with unkown or uncommon makers marks. Special highlights from the first collection are two fragments of very large pipes, which were most likely made for advertising or promotion purposes. The majority of the pipes from the first collection can be attributed to a variety of pipe makers workshops from different cities in the Netherlands. The composition of this group generally confirms the findings of earlier reports about clay pipe finds from this province and presents a number of unknown, potentially locally made products. The second group consists of pipes with several uncommon or unknown makers marks which could have been made locally.

In dit artikel wordt aandacht besteed aan zeventiende eeuwse kleipijpen, die gedurende een periode van enkele tientallen jaren gevonden zijn in en om de Zeeuwse plaats Middelburg. De vondsten bestaan uit twee groepen, waarvan de eerste gevormd wordt door een complete particuliere verzameling. Hoewel de vondsten van deze groep van verschillende, niet traceerbare locaties komen, geven zij door hun behoorlijke omvang en compleetheid een indruk van de herkomst van de tabakspijpen die in de 17e eeuw in (de omgeving van) Middelburg gerookt werden.

Van de gemerkte kleipijpen is een belangrijk deel te herleiden naar bekende makers in verschillende plaatsen in ons land, maar ook zijn modellen aangetroffen van onbekende makers die mogelijk lokaal, in Zeeland, geproduceerd zijn.

De tweede groep die wordt besproken bestaat uit een selectie van bodemvondsten uit de omgeving van Middelburg en is afkomstig uit de collecties van de helaas overleden PKN donateur Elias Wysocki. Bij deze groep is in dit artikel een selectie gemaakt van onbekende en minder voorkomende merken uit andere dan de grotere

Afb. 1a-b. Zij- en onderaanzicht van het hielfragment van de presentatiepijp uit de omgeving van Middelburg. Collectie Hans Bostelaar, foto's Ewout Korpershoek.

Afb. 2a-d. Verschillende aangezichten van het hielfragment van de presentatiepijp uit Middelburg. Collectie Hans Bostelaar, foto's Ewout Korpershoek.

bekende plaatsen als Gouda en Gorinchem.

Alvorens dieper in te gaan op de verschillende kleipijpen, springen een tweetal fragmenten van zogenaamde presentatiepijpen in het oog. Met de benaming 'presentatiepijp' wordt een bijzonder groot uitgevoerde kleipijp bedoeld, die niet gemaakt zal zijn om uit te roken, maar waarschijnlijk gediend heeft als reclame-uiting voor de werkplaats van een pijpenmaker of handelaar, een tabakshandelaar en/of bijvoorbeeld een drank- en rooklokaal. Dergelijke pijpen werden gezien hun omvang met de hand gemaakt en niet in een persvorm zoals de normale kleipijpen. Sporadisch worden vooral fragmenten van deze 'reuzenpijpen' aangetroffen, waarvoor van de meesten de herkomst lastig te bepalen is.

Het eerste fragment bestaat uit de hiel van de pijp met daaraan vast nog een deel van de ketel. Op basis van de afmetingen van de hiel (diameter 3.2 cm), zal de ketel tussen de 14 cm en 16 cm hoog zijn geweest, ongeveer

vier keer zo groot als een normale kleipijp uit het midden van de 17e eeuw.

De platte hiel is voorzien van een zevental merkstempels waarop een eend of vogel zichtbaar is. Helaas zijn alle stempels enigszins onscherp. De ronde hiel is langs de rand met inkepingen versierd waardoor het de vorm van een rad heeft gekregen. Doordat er een lichte groef is gemaakt langs de rand van de hiel, oogt de hiel enigszins knoepvormig. In het midden van de hiel is rondom een enkele raderingscirkel aangebracht.

De rest van het fragment wordt gevormd door het onderste deel van de ketel. Op de plek van de steelaanzet en aan de buitenzijde is op dit fragment een versiering zichtbaar waarbij rondom hetzelfde gestempelde merk met vogel of eend, een serie punten en strepen in de klei is aangebracht, in een roos- of stervormig patroon. Voor zover de beperkte afmetingen van dit fragment het toelaten is het opvallend te zien dat deze ongetwijfeld handgemaak-

te pijp aan de buitenzijde met zorg is afgewerkt en een fraai, egaal oppervlak heeft. Helaas biedt het fragment geen verdere aanknopingspunten die wat meer over de maker of achtergrond zouden kunnen onthullen.

Het tweede fragment dat eveneens in de omgeving van Middelburg is gevonden, betreft een stuk steel van ongeveer 12,5 cm lang en heeft een diameter van 1,8 cm. Er is geen reden om aan te nemen dat beide fragmenten deel hebben uitgemaakt van dezelfde presentatiepijp.

Het steelfragment is fraai geglaasd en er zijn een drietal tandvormige cirkelpatronen rond de steel aangebracht, gescheiden door gladde banden die begrensd worden door raderingen. Aan de hand van de afwerking en vormgeving lijkt ook dit fragment rond het midden van de 17e eeuw te dateren.

Uit dezelfde collectie als waar de fragmenten van de presentatie pijpen deel van uit maken, zijn 333 gemerkte, 17e eeuwse pijpenkoppen nader bekeken. Van deze groep hebben er 25 een onleesbaar merk. De overige 308 zijn in tabel 1 opgenomen met waar mogelijk de maker en plaats van herkomst. Op basis van aantal en 'completeid' vormt deze groep een min of meer gesloten vondst waardoor een indruk gekregen wordt van het belang van de Zeeuwse markt voor de pijpenmakers uit de verschillende productieplaatsen.

Iets meer dan de helft van de gemerkte pijpen uit de eerste collectie is te herleiden tot een maker in Gouda. Duidelijk overheersend zijn de merken goudsbloem, TIP, KCVO en posthoorn, een beeld dat we ook uit andere publicaties kennen.¹ Het overige deel van de gemerkte pijpen komt uit steden als Gorinchem (23 stuks), Bergen op Zoom (13 stuks), Breda (13 stuks) en enkelen

zijn te herleiden tot makers uit Schoonhoven, Leiden, Delft en Rotterdam.

Ruim 44 bodemvondsten zijn niet eenduidig aan een maker of plaats te koppelen en lijken in een aantal gevallen een lokale oorsprong te hebben.

Over de pijpennijverheid in de Zeeuwse regio is helaas weinig bekend. Tot op heden zijn uit de archieven een tweetal pijpenmakers bekend. Isaack Willems en Jan Joosen van Son zouden rond respectievelijk 1636 en 1685 in Middelburg actief zijn geweest en mogelijk nog enkele anderen, niet bij naam bekend. Uit Tholen is de pijpenmaker Richard Dyer bekend die in 1638 trouwde.²

Recent is er wel meer inzicht gekomen in de historie van het ambacht in het tegen Zeeland aangelegen Bergen op Zoom waar tot op heden een zevental pijpenmakers is geïdentificeerd³ en waarvan in de hier beschreven vondstengroepen diverse producten voorkomen.

De vroegste pijpjes stammen uit de periode 1600-1630 (afb. 4-8, 10-12). Een aantal van deze merken (kroon, IR, RB en ruit) komt vaker voor op vondsten van dergelijke vroege pijpjes uit andere delen van het land en zijn tot op heden niet aan een maker, plaats of zelfs regio te koppelen. De pijpen van afbeelding 5 (IC)⁴ en afbeelding 12 (wapen van Zeeland)⁵ zijn ook bekend uit Bergen op Zoom en een lokale herkomst lijkt daarmee aannemelijk. Tot op heden onbekend is het merk HH gekroond (afb. 11), waarbij de lettercombinatie in monogram stijl is uitgevoerd. Het pijpje stamt op basis van zijn vorm en afmetingen uit de periode tussen 1620 en 1640.

Het merk RB komt in een aantal varianten (afb. 7-9)

Afb. 3a-b. Linker- en rechterzijde van het steelfragment van een presentatiepijp uit Middelburg. Lengte circa 12,5 cm, diameter ca. 1,8 cm. Collectie en foto's Hans Bostelaar.

Tabel 1: Eerste groep, bodemvondsten 17e eeuw, omgeving Middelburg

Merk	Aantal	Omschrijving	Periode	Plaats ²⁵	Maker ²⁵	Afb.
AA	1	Gekr., monogram	c1632-c1650	Gouda	Anthonij Alijn	
AB	2	Gekr., boven ster	c1640-c1660	Bergen op zoom	Andries Belles	13,15
AB	1	Gekr.,	c1640-c1660	Bergen op Zoom	Andries Belles	14
AD	1	Gekr.	c1640-c1660	Gorinchem?		
ADS	1	Ongekr.	c1630-c1670	Gouda	Arij de Seeuw	
AS	3	Ongekr., S spiegelbeeld, stip	c1630-c1650	Gouda/Gorinchem		
AW	1	Monogram, onder zon/lelie	c1640-c1660	Leiden		
BC	2	Ongekr.	c1640-c1660	Gorinchem	Bastiaan Groenevelt	
BS	5	Ongekr.	c1650-c1670			16
BS	1	Ongekr., met 2 sterren	c1650-c1670			18
BS	1	Ongekr., met stip	c1650-c1670			17
CD	3	Ongekr.	c1638-c1658	Breda	Christiaan Damman	19-21
CD	1	Ongekr., met ster	c1640-c1660	Breda?	Christiaan Damman?	23
CD	1	Ongekr. met stip	c1640-c1660	Breda	Christiaan Damman	22
DA	9	Ongekr., met sterren	c1640-c1660	Gouda?	Daniel Andriesz?	24,26
DA	7	Ongekr., met stippen	c1640-c1660			27-30
DA	1	Gekr.	c1640-c1660			25
DP	5	Gekr.	c1640-c1670	Breda?	Daniel Peyl?	31-35
DP	1	Ongekr., met 2 sterren	c1640-c1680	Breda?	Daniel Peyl?	36
DP	1	Ongekr.	c1640-c1680	Breda	Daniel Peyl	37
EB	1	Ongekr.	c1660-c1680	Gouda	Adriaen van der Cruis	
FS	1	Gekr.	c1650-c1690	Schoonhoven?	Frans (S)Waels?	38
GA	1	Ongekr.	c1660-c1680	Gouda/Rotterdam?		
GIR	1	Ongekr.	c1660-c1680	Gouda?		39
GRL	1	Ongekr.	c1670-c1685	Gouda	Gerrit Robbertsz Lam	
HD	1	Ongekr., monogram	c1660-c1680			40
HF	2	Gekr.	c1625-c1650	Bergen op Zoom	Hendrick Visser	42
HF	1	Gekr., met ster	c1625-c1650	Bergen op Zoom	Hendrick Visser	41,47
HF	4	Gekr., met stip	c1625-c1650	Bergen op Zoom	Hendrick Visser	44-46
HF	3	Gekr., met ster en stip	c1625-c1650	Bergen op Zoom	Hendrick Visser	43,48
HG	1	Ongekr.	c1660-c1680			49
HH	1	Gekr., monogram	c1630-c1640			11
HI	3	Ongekr.	c1650-c1680			
HR	1	Gekr., met roos	c1638-c1660	Gorinchem	Hendrik Roelofs	
HPA	1	Monogram	c1630-c1650			50
IB	2	Ongekr., met 2 sterren	c1640-c1660			
IC	1	Ongekr., met lelies/ bladeren	c1620-c1640			5
IKI	1	Ongekr., met stippen	c1640-c1660			51
IMM	1	Ongekr.	c1660-c1680	Gouda	Jan Michielsz Melfoort	
IR	1	Inclusie, met lelies	c1620-c1640			3
IW	1	Ongekr.	c1630-c1670	Gouda	Joost Witsius	
KCVO	25	Ongekr.	c1650-c1700	Gouda	Klaas Cornelisz van Os	
LS	1	Ongekr.	c1650-c1670	Gouda?		52
MC	1	Gekr.	c1633-c1660	Gorinchem	Marcus Claas	
MI	1	Gekr.	c1640-c1660	Delft?	Maarten Jacobszn?	53
MW	1	Gekr.	c1640-c1660			54
PC	2	Ongekr., met sterren	c1640-c1660			55
PL	1	Boom tussen letters	c1640-c1660	Leiden		
RB	1	Ongekr., met ster	c1620-c1640			8
RB	1	Gekr.	c1620-c1640			7
RB	1	Gekr., boven roos	c1640-c1660			9

Merk	Aantal	Omschrijving	Periode	Plaats ²⁵	Maker ²⁵	Afb.
RG	2	Gekr., boven roos	c1640-c1660			56
RS	1	Gekr., met ster	c1640-c1660	Gorinchem	Richard Sweetin	
SB	1	Gekr., met stip/ster	c1630-c1659	Breda	Samuel Broen	57
SMK	1	Ongekr.	c1655-c1674	Gouda	Simon Maartensz Kunst	
SS	1	Ongekr.	c1660-c1680	Gouda?		58
TIP	82	Ongekr., met 2 sterren	c1636-c1674	Gouda	Tiel Jansz Proost	
TT	1	Gekr.	c1640-c1660			59
WC	1	Gekr.	c1630-c1650			60
WF	2	Ongekr., met 2 sterren	c1630-c1650	Gouda?		
WR	1	Met gekr. roos	c1630-c1635	Gouda/Schoonhoven	Willem Renalts	61
WT	12	Onder springend hert	c1650-c1670	Gorinchem	Willem Teeck	
WT	4	Met springend hert	c1650-c1670	Gorinchem	Willem Teeck	62
Druiventros	1	Gekr.	c1663-c1700	Gouda	Hendrik W. Proefhamer	
Goudsbloem	26	Ongekr.	c1645-c1700	Gouda	Reijnier Jansz Bloem	
Huismerk	1	Ongekr.	c1640-c1680	Breda?		63
Kroon	1	Ongekr.	c1600-c1620			4
Posthoorn	11	Ongekr.	c1635-c1700	Gouda	Diverse makers	
Ruit	1	Ongekr.	c1610-c1630			10
Trompet aan lint	4	Ongekr.	c1670-c1700	Gouda	Jacobus Jansz de Vrient	
Voetboog	1	Ongekr.	c1680-c1700	Gouda	Gijsbert Aelbertsz Inering	
Walvis aan lint	1	Ongekr.	c1670-c1680	Gouda	?	
Wapen van Zeeland	1	Ongekr.	c1640-c1660			12
Roos	43	Verschillende varianten	c1630-c1680			64-67
Overig/Onbekend	25		c1630-c1700			
Ongemerkt	149		c1630-c1700			
Totaal	482					

voor, waarbij er twee uit de eerste decennia van de 17e eeuw stammen en er één duidelijk uit een latere periode stamt (afb. 9, ca. 1660). Mogelijk zijn een of meer van deze pijpen gemaakt door de Rotterdamse pijpenmaker Robbert Bon die tussen circa 1622 en circa 1655 actief was in Rotterdam.⁶

Dertien van de gemerkte pijpen zijn te herleiden tot makers in Bergen op Zoom. Het merk AB gekroond boven een ster lijkt door Andries Belles gemaakt (afb. 13-15), die in de periode 1635-1660 pijpenmaker was.⁷ Er zijn verschillende variaties van dit merk bekend waarbij de letters behalve boven een ster ook boven een halve maan zijn geplaatst.⁸

De meest ruim vertegenwoordigde Bergen op Zoomse pijpenmaker is Hendrik Visser (afb. 41-48) die tussen circa 1627 en 1640 actief was.⁹ Van hem zijn veel merkvariaties bekend waarvan er ook in deze vondsten-

groep een zestal voorkomen. Andere bodemvondsten die qua vormgeving ook hun oorsprong in Bergen op Zoom zouden kunnen vinden zijn gemerkt met HD (afb. 40), MW (afb. 54), en mogelijk BS (afb. 16-18).¹⁰ Het merk HD is mogelijk gebruikt door een zoon van de eerdergenoemde pijpenmaker Richard D(a)yer die in 1638 in Tholen trouwde.¹¹

Het merk BS komt in een drietal varianten voor en de pijpen lijken allemaal te dateren tussen ca. 1670 en 1690. Dergelijke bodemvondsten zijn ook bekend uit Bergen op Zoom en Valkenisse.¹² Over de andere genoemde merken is tot op heden niets bekend.

Een twaalfstal vondsten is waarschijnlijk afkomstig uit Breda. Het betreft vijf varianten met de letters CD (afb. 19-23) dat aan de pijpenmaker Christiaan Damman (overleden in 1658) wordt toegeschreven.¹³ De variant waarbij een ster boven de letters CD is geplaatst (afb.

23) is tot op heden niet expliciet uit Breda bekend, mogelijk is deze afkomstig uit bijvoorbeeld Gouda waar het merk tussen 1682 en 1706 gebruikt is door Cornelis Dircksz. van Wijk.¹⁴

Andere Bredase pijpen zijn gemerkt met SB (afb. 55) van Samuel Broen (circa 1637- circa 1659) en DP (afb. 31-37) van Daniel Peyl (circa 1650-1676). Ook dit laatste merk komt in een aantal varianten voor. Vermeldenswaardig is eveneens de bodemvondst van afbeelding 63, met een merk dat bestaat uit een kruis met vier vlakken waarin Franse lelies zijn afgebeeld en dat waarschijnlijk in Breda is gebruikt. Dit merk is in eerdere vondstbeschrijvingen omschreven als een 'kruis-met-4-symbolen'.¹⁵

Het merk DA is relatief sterk vertegenwoordigd en is bekend uit Gouda waar het tussen circa 1660 en 1675 door Daniel Andriesz is gebruikt in combinatie met een ster, ster en stip (of tweede ster).¹⁶ De modellen van afbeeldingen 26 en 27 lijken van Goudse oorsprong en daarmee van zijn hand. Opvallend zijn de modellen van afb. 28-30 die qua vorm afwijken van het dubbelconische Goudse model en mogelijk ergens anders geproduceerd zijn.

Een weinig voorkomende variant met de letters DA is de gekroonde uitvoering van afbeelding 25 die uit de periode 1640-1660 stamt, waarbij het model van de ketel een oorsprong in een van de grotere pijpenmakerswerkplaatsen uit Holland of mogelijk Amsterdam doet vermoeden.

Afbeeldingen 38 (FS gekroond) en 53 (MI gekroond) zijn waarschijnlijk afkomstig uit Schoonhoven¹⁷ respectievelijk Delft.¹⁸ Onduidelijk is waar de pijpen gemerkt met GIR (afb. 39, Gouda?), HG (afb. 49), het monogram HPA (afb. 50), IKI (afb. 51), LS (afb. 52, Gouda?), SS (afb. 58, Gouda?), PC (afb. 55), TT (afb. 59) en WC (afb. 60) vandaan komen.

Andere vermeldenswaardige vondsten zijn die van afbeeldingen 61 en 62. De eerste toont de initialen W en R aan weerszijden van een gekroonde roos en is waarschijnlijk aan de pijpenmaker Willem Renalts toe te schrijven die behalve in Gouda ook (kort) in Schoonhoven actief was.¹⁹ De tweede is een weinig geziene variant van het Gorinchemse merk springend hert met de letters W en T. Meestal staan deze letters naast elkaar onder het springende hert, in dit geval staat de W erboven en de T eronder.²⁰

In de eerste groep bevinden zich 43 met een roos of bloem gemerkte pijpen. De exemplaren die qua vormgeving mogelijk in de Zeeuwse regio gemaakt zouden kunnen zijn op afbeelding 64 tot en met 67 afgebeeld.

De tweede groep betreft een selectie van in Zeeland gevonden kleipijpen. De vroegst te dateren exemplaren zijn gemerkt met een ruitvormig kruis (afb. 70), de letters ii (afb. 71), RB (afb. 72 en 73), een gekroonde zon (afb. 74, 75), een onbekend huismerk (afb. 76) en een staande leeuw (afb. 68, 69). De gekroonde zon komt ook voor in eerdere Zeeuwse vondstbeschrijvingen.²¹

De pijp van afbeelding 77 is gemerkt met de letters DAL (mogelijk DAI) boven een ster en vertoont daarmee een gelijkenis met de verschillende merkvarianten van Bergen op Zoomse pijpenmakers. Het model van de ketel echter niet. Onduidelijk is waar deze pijp gemaakt is. Van mogelijk lokale makelij is waarschijnlijk de pijp van afbeelding 84, met het merk RG aan weerszijden van een gekroonde roos.²²

Ook de vondsten van afbeelding 78 tot en met 81 tonen een aantal merken die opvallen. Het merk KA met een ster boven en onder de letters (afb. 78) vertoont Gorinchemse kenmerken. Mogelijk zijn ook de vondsten van afbeelding 79 en 80 (merk KA) en afbeelding 81 (KV) in deze plaats gemaakt, maar daarvoor zijn tot op heden geen concrete aanwijzingen.

Ook van de pijp van afbeelding 82 (PIR) valt niet met zekerheid te zeggen waar deze gemaakt is.

Afbeeldingen 84 en 85 tonen een tweetal modellen met het merk RD gekroond en zijn waarschijnlijk van de hand van de pijpenmaker Richard Dyer or Drajer²³ uit Bergen op Zoom.

Tot slot nog een paar aardige vondsten van onbekende merken. Op afbeelding 85 een merk met de letters R en J aan weerszijden van een gekroonde roos op een model dat overeenkomsten vertoont met Bergen op Zoomse maar ook Rotterdamse pijpen.²⁴ Dit laatste geldt ook voor afbeelding 86 (merk TE onder een boom of staande lelie). Afbeelding 87 betreft een verder ongemerkte pijp met een drietal sterren op de rechter zijkant van de hiel die niet noodzakelijkerwijs in Zeeland geproduceerd zal zijn maar aardig is om af te beelden.

Tot slot

De samenstelling van de eerste vondstengroep bevestigt het beeld dat we op basis van eerdere publicaties kennen en waaruit blijkt dat voor de 17e eeuwse pijpenmakers uit Gouda en Gorinchem, Zeeland een belangrijke afzetmarkt was. Ditzelfde lijkt gegolden te hebben voor de pijpenmakers uit Breda en Bergen op Zoom, hetgeen gezien de nabijheid niet verwonderlijk is. De herkomst van een aantal hier afgebeelde vondsten laat zich momenteel nog raden, waarmee een lokale herkomst dus niet mag worden uitgesloten.

Hartelijke dank gaat uit naar Hans Bostelaar, Winnie

Tabel 2: Tweede groep, bodemvondsten 17e eeuw omgeving Middelburg

Merk	Aantal	Omschrijving	Periode	Plaats ²⁵	Maker ²⁵	Afb.
DAI	1	Boven ster	c1640-c1660			77
II	1		c1610-c1630			71
KA	1	Met 2 sterren	c1640-c1670	Gorinchem?		78
KA	1	Met 3 sterren of stippen	c1640-c1670	Gorinchem?		79
KA	1	Ongekr.	c1640-c1670	Gorinchem?		80
KV	1	Ongekr.	c1650-c1670			81
PIR	1	Ongekr. P en I boven R	c1650-c1670			82
RB	1	Inclusie	c1620-c1630	Rotterdam?	Robbert Bon?	72
RB	1		c1620-c1630	Rotterdam?	Robbert Bon?	73
RD	2	Gekr., met stip tussen letters	c1640-c1660	Tholen?	Richard Da(a)jer?	83, 84
RI (RJ?)	1	Gekr. met roos	c1640-c1660	Rotterdam?		85
TE	1	Letters onder boom of lelie	c1640-c1660	Rotterdam?		86
Leeuw	2	Staande leeuw	c1610-c1630			68, 69
Ruit	1	In kruisvorm	c1610-c1630			70
Zon	2	Gekr.	c1630-c1650			74, 75
Huismerk	1	Kruispatroon	c1610-c1630			76

Noten:

1. Van der Lingen, 2019, p. 222, 223 en 233.
2. Duco, 1981, p. 233.
3. Van Oostveen, 2017.
4. Van Oostveen, 2017, p. 29 en 30.
5. Van Oostveen, 2017, p. 52.
6. Van Oostveen, 2015, p. 24-30.
7. Van Oostveen, 2017, p. 20-22.
8. Van Oostveen, 2017, p. 20-22.
9. Van Oostveen, 2017, p. 25-28.
10. Van Oostveen, 2017.
11. Van Oostveen, 2017, p. 24.
12. Van der Linden, 1995.
13. Hupperetz, 1993 en Van den Eynde en Carmiggelt, 1993.
14. Duco, 2003, p. 157.
15. Hesemans, 2018, p. 46.
16. Duco, 2003, p. 154.
17. Korpershoek, 2020, p. 140-141.
18. Anoniem, 1996 en Van Oostveen, 2018, p. 16.
19. Korpershoek, 2020, p. 136.
20. Van der Meulen et al, 1992, o.a. p. 42-43.
21. Van der Linden, 1995.
22. Zie ook Van Oostveen 2017, p. 34 en Van der Linden 1995, p. 41 waar ditzelfde merk beschreven wordt.
23. Van Oostveen, 2017, p. 32-33.
24. Van Oostveen, 2015.
25. Voor de determinatie in de tabellen 1 en 2 is gebruik gemaakt van Duco (2003), Hupperetz (1993), Van den Eynde en Carmiggelt (1993), Van der Meulen e.a. (1992), Korpershoek (2020) en Oostveen (2015), (2017) en (2018).

Literatuur:

- Anoniem, 1996. *Delftse pijpenmakers*. Gemeentelijke Archiefdienst.
- Duco, D.H., 1981. De Kleipijp in de Zeventiende Eeuwse Nederlanden. *The Archeology of the Clay Tobacco Pipe V. Europe 2*. Oxford.
- Duco, D.H., 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
- Eynde, G. van den en A. Carmiggelt, 1993. *Een 17de-eeuwse tabakspijpenoven in Breda*. Breda.
- Hesemans, J. i.s.m. H. van Sasse, 2018. Kleipijpen uit een afvalkuil aan de Veemarktstraat 58 te Breda. Drie pijpenmakers op één locatie. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2018, p. 41-53.
- Hupperetz, W., 1993. Pijpmakers in Breda gedurende de 17e eeuw. *Jaarboek De Oranjeboom (1993)*. P. 157-177.
- Korpershoek, E., 2020. *De pijpenmakers van Schoonhoven*. Leiden.
- Linden, D. van der, 1995. Kleipijpen uit het verdronken land. *Verdronken Land. Valkenisse en Keizershoofd. Archeologisch en historisch onderzoek van een verdronken stukje Zuid-Beveland*, p. 38-43.
- Lingen, B. van der, 2019. Twee vondstengroepen van kleipijpen uit Middelburg. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2019, p. 37-48.
- Meulen, J. van der, J.P. Brinkerink en P. von Hout, 1992. *Tabakspijpenijverheid in Gorinchem*. Leiden.
- Oostveen, J. van, 2015. *Tabak, tabakspijpenmakers en hun producten in Rotterdam (1600-1675)*. Boornotitie 19.
- Oostveen, J. van, 2017. *Tabakshandelaren en tabakspijpenmakers in Bergen op Zoom in de 17e eeuw*. Tiel.
- Oostveen, J. van, 2018. *Tabakshandelaren en tabakspijpenmakers in Delft (1600-1813)*. Tiel.
- Smiesing, P., 1999. Pijpen uit Zeeland. *PKN* (22) nr. 86, p. 1126-1135,

Afb. 4a-b. Hielmerk kroon. Circa 1600-1620.

Afb. 5a-b. Hielmerk IC met stip tussen letters en lelies of bladeren boven en onder de letters. Circa 1610-1630.

Afb. 6a-b. Hielmerk IR. Circa 1610-1630.

Afb. 7a-b. Hielmerk RB gekroond. Circa 1610-1630.

Afb. 8a-b. Hielmerk RB in hartvormig kader boven een ster. Circa 1610-1630.

Afb. 9a-b. Hielmerk RB aan weerszijden van een gekroonde roos, circa 1640-1660.

Afb. 10a-b. Ruitvormig stempel. Circa 1610-1630.

Afb. 11a-b. Monogram van letters H en H. Circa 1610-1630.

Afb. 12a-b. Wapen van Zeeland. Circa 1620-1640.

Afb. 13a-b. Hielmerk AB gekroond boven een ster. Andries Belles circa 1640-1660, Bergen op Zoom.

Afb. 14a-b. Hielmerk AB gekroond (boven ster?!). Andries Belles circa 1640-1660, Bergen op Zoom.

Afb. 15a-b. Hielmerk AB gekroond (boven ster). Andries Belles circa 1640-1660, Bergen op Zoom.

Afb. 16a-b. Hielmerk BS. Circa 1670-1690.

Afb. 17a-b. Hielmerk BS met stip tussen de letters. Circa 1670-1690.

Afb. 18a-b. Hielmerk BS met een ster boven en onder de letters. Circa 1670-1690.

Afb. 19a-b. Hielmerk CD, onduidelijk of er boven de letters nog iets staat. Christiaan Damman, Breda, circa 1638-1658.

Afb. 20a-b. Hielmerk CD. Christiaan Damman, Breda, circa 1638-1658.

Afb. 21a-b. Hielmerk CD, onduidelijk of er boven de letters nog iets staat. Christiaan Damman, Breda, circa 1638-1658.

Afb. 22a-b. Hielmerk CD, met stip tussen de letters. Christiaan Damman, Breda, circa 1638-1658.

Afb. 23a-b. Hielmerk CD, met ster boven de de letters. Circa 1650-1670. Gouda/Breda ?!

Afb. 24a-b. Hielmerk DA met ster boven en onder de letters. Circa 1630-1650, Gouda?

Afb. 25a-b. Hielmerk DA gekroond. Gouda/Gorinchem?! Circa 1640-1660.

Afb. 26a-b. Hielmerk DA met ster boven en onder de letters. Daniel Andriesz, Gouda, circa 1660-1675.

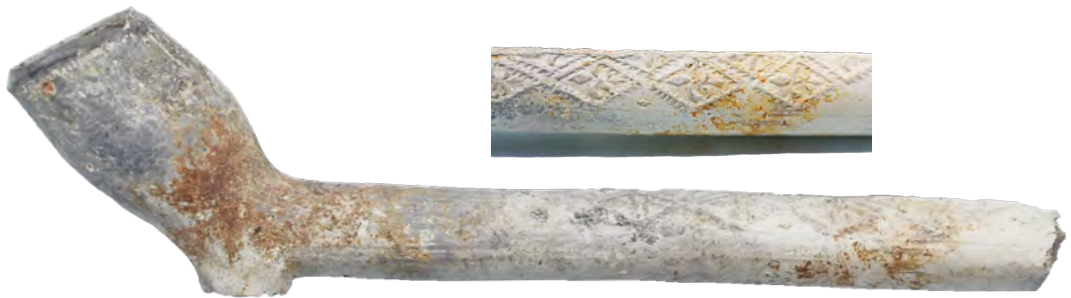
Afb. 27a-b. Hielmerk DA met stippen boven en onder de letters. Daniel Andriesz, Gouda, circa 1660-1675.

Afb. 28a-b. Hielmerk DA met stippen boven en onder de letters. Circa 1650-1660, Gouda?

Afb. 29a-b. Hielmerk DA met stippen boven en onder de letters. Circa 1650-1660, Gouda?

Afb. 30a-c. Hielmerk DA met sterren (?) boven en onder de letters. Op de steel een regelmatig patroon van fleur de lis in relief. Circa 1650-1660, Gouda?

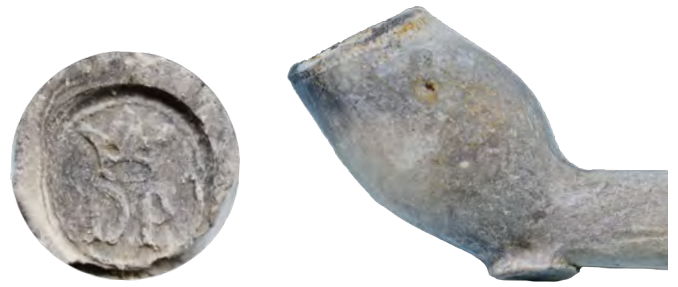
Afb. 31a-b. Hielmerk DP gekroond. Daniel Peyl, Breda, circa 1640-1680.

Afb. 32a-b. Hielmerk DP gekroond. Daniel Peyl, Breda, circa 1640-1680.

Afb. 33a-b. Hielmerk DP gekroond. Daniel Peyl, Breda, circa 1640-1680.

Afb. 34a-b. Hielmerk DP gekroond. Daniel Peyl, Breda, circa 1640-1680.

Afb. 35a-b. Hielmerk DP gekroond. Daniel Peyl, Breda, circa 1640-1680.

Afb. 36a-b. Hielmerk DP met een ster boven en onder de letters. Circa 1640-1680. Breda?

Afb. 37a-b. Hielmerk DP gekroond. Circa 1640-1680, Breda?

Afb. 38a-b. Hielmerk FS gekroond met stip tussen de letters. Circa 1650-1670, Frans (S)Wael, Schoonhoven?

Afb. 39a-b. Hielmerk GIR. Circa 1650-1670, Gouda?

Afb. 40a-b. Hielmerk HD monogram. Circa 1650-1670.

Afb. 41a-b. Hielmerk HF aan weerszijden van gekroonde roos. Hendrik Visser, Bergen op Zoom, circa 1625-1650.

Afb. 42a-b. Hielmerk HF gekroond. Hendrik Visser, Bergen op Zoom, circa 1625-1650.

Afb. 43a-b. Hielmerk HF gekroond met stip tussen de letters en boven een ster. Hendrik Visser, Bergen op Zoom, circa 1625-1650.

Afb. 44a-b. Hielmerk HF gekroond met stip tussen de letters. Hendrik Visser, Bergen op Zoom, circa 1625-1650.

Afb. 45a-b. Hielmerk HF gekroond met stip tussen de letters. Hendrik Visser, Bergen op Zoom, circa 1625-1650.

Afb. 46a-b. Hielmerk HF gekroond met stip tussen de letters. Hendrik Visser, Bergen op Zoom, circa 1625-1650.

Afb. 47a-b. Hielmerk HF gekroond boven een ster. Hendrik Visser, Bergen op Zoom, circa 1625-1650.

Afb. 48a-c. Hielmerk HF gekroond boven een ster en met een stip tussen de letters. Versieringen op de steel in de vorm van ingestempelde lelies in ruitvorm en raderingen. Hendrik Visser, Bergen op Zoom, circa 1625-1650.

Afb. 49a-b. Hielmerk HG. Circa 1650-1670.

Afb. 50a-b. Hielmerk monogram van letters H, P en A. Circa 1640-1660.

Afb. 51a-b. Hielmerk I K met stippen tussen de letters I en aan weerszijden van de letter K. Circa 1660-1680.

Afb. 52a-b. Hielmerk L S. Circa 1650-1670, Gouda?

Afb. 53a-b. Hielmerk M I gekroond. Circa 1640-1660, Delft?

Afb. 54a-b. Hielmerk M W gekroond. Circa 1640-1660.

Afb. 55a-c. Hielmerk P C met sterren. Circa 1650-1670.

Afb. 56a-b. Hielmerk R G aan weerszijden van een gekroonde roos. Circa 1640-1660.

Afb. 57a-b. Hielmerk S B gekroond boven een stip. Samuel Broen, circa 1630-1659.

Afb. 58a-b. Hielmerk S S. Circa 1650-1670.

Afb. 59a-b. Hielmerk T T gekroond. Circa 1640-1660.

Afb. 60a-b. Hielmerk WC gekroond. Circa 1620-1640.

Afb. 61a-b. Hielmerk WR aan weerszijden van een gekroonde roos. Willem Renalts, circa 1630, Schoonhoven/Gouda?

Afb. 62a-b. Hielmerk Springend hert tussen de letters W (boven) en T (onder). Gorinchem, Willem Teeck, circa 1650-1670.

Afb. 63a-b. Hielmerk met kruis en franse lelies in de vlakken. Circa 1650-1670.

Afb. 64a-b. Hielmerk roos gekroond. Circa 1650-1670.

Afb. 65a-b. Hielmerk roos gekroond. Circa 1640-1660.

Afb. 66a-b. Hielmerk bloem. Circa 1640-1660.

Afb. 67a-b. Hielmerk bloem. Circa 1640-1660.

Afb. 68a-b. Hielmerk staande leeuw. Circa 1610-1630.

Afb. 69a-b. Hielmerk staande leeuw. Circa 1610-1630.

Afb. 70a-b. Hielmerk ruit met patroon. Circa 1610-1630.

Afb. 71a-b. Hielmerk II. Circa 1610-1630.

Afb. 72a-b. Hielmerk RB (intaglio gestempeld). Circa 1620-1630.

Afb. 73a-b. Hielmerk RB. Circa 1620-1630.

Afb. 74a-b. Hielmerk zon gekroond. Circa 1630-1650.

Afb. 75a-b. Hielmerk zon gekroond. Circa 1630-1650.

Afb. 76a-b. Hielmerk huismerk of monogram van verschillende letters. Circa 1610-1630.

Afb. 77a-b. Hielmerk DAL boven ster. Circa 1640-1660.

Afb. 78a-b. Hielmerk KA met ster boven en onder de letters. Circa 1650-1670, Gorinchem?

Afb. 79a-b. Hielmerk KA met drie sterren tussen de letters. Circa 1640-1670.

Afb. 80a-b. Hielmerk KA. Circa 1640-1670.

Afb. 81a-b. Hielmerk KV. Circa 1650-1670.

Afb. 82a-b. Hielmerk PIR. Circa 1650-1670.

Afb. 83a-b. Hielmerk RD gekroond met stip tussen de letters. Circa 1640-1660.

Afb. 84a-b. Hielmerk RD gekroond met stip tussen de letters. Circa 1640-1660.

Afb. 85a-b. Hielmerk RI (of RJ) aan weerszijden van een gekroonde roos. Circa 1640-1660.

Afb. 86a-b. Hielmerk TE onder een boom of staande lelie. Circa 1640-1660.

Afb. 87a-c. Ongemerkt pijp met aan rechterzijde van de hiel een drietal sterren. Circa 1640-1660.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door particuliere donateurs

www.tabakspijp.nl

